

УДК 373.3.015.31:316.647.5

ФОРМУВАННЯ В УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ТОЛЕРАНТНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ

Юлія Шевченко, Світлана Дубяга

*Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького***Анотація:**

У статті висвітлено результати теоретико-емпіричного дослідження процесу формування в учнів початкової школи толерантного ставлення до дітей з особливими освітніми потребами. Однією з найважливіших якостей, що її мають набути молодші школярі в процесі освітньо-виховного процесу, визнано ключову компетентність, якої кожен потребує для особистої реалізації, для особистісного розвитку, активної громадянської позиції, соціальної інклюзії тощо. Наголошено на важливому моменті для формування толерантного ставлення – упровадження соціально значущої діяльності вчителя початкової школи, розкриття перед учнями їх активної соціальної позиції, формування усвідомлення важливості толерантності, розвиток емоційного відгуку на проблеми іншої людини, яка має особливі освітні потреби тощо. З'ясовано, що рівноправність між учасниками будь-якого процесу, зокрема й освітнього, що має на меті забезпечення нових інтересів, виникнення взаємної поваги, розвиток здатності розкритися як особистість для розв'язання питань, над якими працює все суспільство, становить основу формування толерантності. Емпіричне дослідження засвідчило, що ціннісний, психолого-емоційний і поведінковий компоненти охоплюють інформаційну обізнаність з проблемами рівноправності людей з інвалідністю, можливість реагування на них і надання допомоги, знання про моральні цінності й норми спілкування з особами, які мають особливі освітні потреби, як-от: миролюбність, доброзичливість, співпереживання, емпатія, вміння слухати і чути, емоційна стійкість, увічливість, чуйність в поведінці, готовність прийти на допомогу, комунікативність тощо. Отже, вияв толерантного ставлення до дітей з особливими освітніми потребами означає, з одного боку, дотримання учнем початкової школи власних переконань, а з іншого – визнання ним прав таких дітей.

Ключові слова:

формування толерантності; компоненти толерантності; толерантність; учні початкової школи.

Resume:

Shevchenko Yuliia. Dubiaha Svitlana. Formation of tolerant attitude towards children with special educational needs in primary school students.

The article highlights the results of a theoretical-empirical study of the process of forming a tolerant attitude towards children with special educational needs in primary school students. One of the most important qualities that younger schoolchildren should acquire during the educational process is the key competence that everyone needs for personal fulfillment, personal development, active citizenship, social inclusion, etc. An important moment for the formation of a tolerant attitude is emphasized - the introduction of socially significant activities of an elementary school teacher, the disclosure to students of their active social position, the formation of awareness of the importance of tolerance, the development of an emotional response to another person who has special educational needs, etc. It was found that equality between the participants of any process, in particular, an educational one, which aims to ensure new interests, the emergence of mutual respect, the development of the ability to reveal oneself as an individual to solve issues that the whole society is working on, forms the basis of the formation of tolerance. Empirical research proved that such components as valuable, psychological-emotional, behavioral include informational awareness of the equality of people with disabilities, the possibility of response and help, moral values and norms of communication with persons who have special educational needs, the importance of peacefulness, benevolence, empathy, the ability to listen and hear, emotional stability, politeness, sensitivity in behavior, the ability to empathize, willingness to help, communicativeness, etc. Therefore, the manifestation of a tolerant attitude towards children with special educational needs means the need for the student to adhere to his own beliefs, on the one hand, and on the other hand, the ability to recognize the rights of children with special educational needs.

Key words:

formation of tolerance; components of tolerance; tolerance; primary school students.

Постановка проблеми. Процес оновлення освіти в початковій школі потребує врахування сучасних умов та потреб суспільства. Законодавство України щодо освітньої діяльності, зокрема Закони «Про освіту», «Про повну загальну середню освіту», «Про внесення змін до деяких законів України про освіту щодо організації інклюзивного навчання» та інші документи націлюють учителів початкової школи на осмислення освітнього процесу та використання новітніх методик виховання й розвитку молодших школярів, ураховуючи нові умови інклюзивної освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Процеси формування толерантного ставлення до іншої людини, осмислення процесу формування толерантності як актуальної цінності сучасного суспільного розвитку в контексті сьогодення розкрито в працях В. Андрющенка, І. Бега, С. Белих, О. Вознюк, Є. Ільїнської, В. Ляпунової, В. Нечипоренко та ін.

Формулювання цілей статті. Метою статті є дослідження процесу формування в учнів початкової школи толерантного ставлення до дітей з особливими освітніми потребами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сьогодення характеризується актуальними питаннями щодо дружнього, толерантного ставлення до дітей із особливими освітніми потребами. Але водночас ми спостерігаємо певні протиріччя в дитячому середовищі, конфліктність та певну відчуженість, що зумовлені насамперед світоглядними проблемами. Це знаходить вияв у загостренні спілкування між людьми, і таку ситуацію можемо спостерігати в закладах середньої освіти, серед учнів початкової школи, коли в класі з'являється дитина із особливими освітніми потребами. Не всі учні початкової школи мають уявлення про те, як можна спілкуватися з такими дітьми, не травмуючи їх додатково. Не кожен учень знає, як усунути бар'єри в спілкуванні. Така ситуація

породжує певні проблеми та може спричинити стресові ситуації, негативні результати навчання тощо. Формування толерантного ставлення учнів початкової школи до дітей із особливими освітніми потребами має стратегічний вимір, що має бути системним для всіх учасників освітнього процесу.

Акцентуємо на характерній особливості сучасного періоду роботи початкової школи – розбудові системи інклюзивної освіти, оскільки зовсім нещодавно в Україні освітні інклюзивні практики були досить обмеженими, а науково-методичний супровід інклюзивного навчання – недостатнім.

Ми переконані, що супровід виховання толерантного ставлення до дитини з особливими освітніми потребами забезпечує розвиток необхідних компетентностей, що на сьогодні називають ключовими компетентностями XXI століття. Ефективність виховної роботи в початковій школі значною мірою залежить від швидкого реагування на подолання організаційних проблем, які мають розв'язуватися разом із психологами, батьками, а саме: складання розвивальної програми, вибір методів і форм виховних занять; підбір груп для занять із учнями початкової школи; визначення темпу й режиму тренінгових вправ тощо.

Сучасному вчителю початкової школи необхідно усвідомити місце і роль толерантного ставлення учнів до дітей із особливими освітніми потребами, з'ясувати питання, як можна гармонізувати стосунки дітей в інклюзивному середовищі, як сформуванню у свідомості учнів молодшого шкільного віку толерантне ставлення, зважаючи на труднощі в спілкуванні й взаємодії.

Учитель початкової школи, взаємодіючи з учнями з особливими освітніми потребами, має виробити такі механізми формування толерантного ставлення, які б наповнили зміст педагогічної діяльності, урізноманітнили б форми та методи виховної роботи з молодшими школярами. Успішне засвоєння матеріалу для вихованця неможливе без активної діяльності вчителя. Учитель формує компетентності, розвиває знання, уміння учнів, які на сьогодні є важливими для розбудови інклюзивних спільнот. Саме тому елементом, який свідчить про якість життя в суспільстві, є зв'язок між здобутими знаннями та їх реальним застосуванням у житті. Крім того, у класі саме вчитель має визначити ролі учнів, які давали б можливість на власному прикладі показати, як має поводитися учень щодо іншого учня, зокрема й щодо учня з особливими освітніми потребами. Таке становище індивіда в класі та його толерантне ставлення до інших залежать від багатьох чинників, серед яких – властивості індивіда й властивості класу.

Психологи принципово розмежовують колективістичне самовизначення особистості, що свідомо ідентифікується з колективом, з прийняттям його норм і цінностей як власних, і комфортність, тобто схильність індивіда поступатися перед психологічним тиском групи, змінювати свою думку на думку більшості (Дудченко, 2008, с. 186).

Роль учителів в організації інклюзивної освіти учнів початкової школи є ключовою, з огляду на високий (до 50%) рівень включення учнів з особливими освітніми потребами до державних шкіл. Рівень сприйняття таких дітей загалом залежить від здатності та компетентності вчителів забезпечувати персоніфікацію та диференціацію інклюзивних методів навчання: більш високий рівень навичок забезпечує більш позитивний рівень сприйняття (Шевченко, & Дубяга, 2010, с. 208).

На сьогодні проблема формування толерантного ставлення в початковій школі спричинена недостатністю, обмеженістю спілкування, яке має бути гармонійним, сповненим любов'ю, піклуванням і турботою. Отже, важливим моментом формування толерантного ставлення є впровадження соціально значущої діяльності вчителя початкової школи, що має розкрити перед учнями їх активну соціальну позицію, сформуванню усвідомлення щодо важливості толерантності, розвивати емоційний відгук на проблеми іншої людини, яка має особливі освітні потреби тощо. Саме це через певний час стане міцним фундаментом для розбудови толерантного суспільства до людей з інвалідністю, адже почуття гідності іншої людини, небайдужість до розв'язання багатьох питань, пов'язаних з її станом, розуміння ролі толерантності у спілкуванні має бути у кожного учня – майбутнього справжнього громадянина нашої країни.

У цьому контексті важливою є думка О. Гаяш (2014) про взаємодію вчителя з асистентом, коли вони «вносять зміни до організації навчального процесу в класі» (с. 18). Саме вчитель, як переконливо доводить дослідниця, опиняється в центрі розроблення й трансформування завдань відповідно до потреб дитини, класного колективу, обираючи в такий спосіб «шлях оцінювання виконання завдань... До організації такої роботи він активно залучає асистента, оскільки ця особа реалізуватиме в процесі уроку розроблені й адаптовані заходи» (Гаяш, 2014, с. 18).

Отже, за таких умов буде можливою організація виховного процесу, спрямованого на утвердження цінностей демократії, зокрема рівності. Зауважимо, що в основі толерантності –

рівноправність між учасниками будь-якого процесу, зокрема й освітнього, що має на меті забезпечення нових інтересів, виникнення взаємної поваги, розвиток здатності розкритися як особистість для розв'язання питань, над якими працює все суспільство. Основний закон, завдяки якому толерантність набуває статусності, – закон ненасилля, що, за словами В. Дудченка, є «основним випробуванням і предметним полем свободи сучасної людини» (Дудченко, 2008, с. 9).

Додамо, що ряд досліджень присвячено вихованню толерантності за допомогою різних засобів, а саме: модульна організація особистісно орієнтованої освіти (І. Бех, 2008), медіасередовище (А. Шараф, 2011), соціально-культурна діяльність (О. Лютко, 2014). Питання організаційно-педагогічних умов навчання дітей із порушеннями психофізичного розвитку розкрито в дослідженні Л. Будяк (2010), дидактичні умови формування полікультурної компетентності молодших школярів – у роботі Л. Перетяги (2008), а толерантне спілкування як засіб впливу на особистість – у навчальному посібнику А. Ільків (2013).

Ми вважаємо, що пріоритетним завданням є розвиток у майбутнього покоління настанови на толерантне ставлення до дітей, які мають особливі освітні потреби, що сприятиме розбудові інклюзивного суспільства. Одним із важливих напрямів цієї роботи є вивчення проблеми ставлення не лише до іншого, а й до себе, що виявляється в розумінні себе в умовах інклюзивної освіти. Толерантне ставлення – обумовлений процес, і головна роль у ньому належить особистості, яка має збалансувати межі толерантності, зрозуміти, де виявляється турбота, а де – гіперопіка.

У сучасних дослідженнях питання формування толерантного ставлення до іншої людини розглядається в руслі виховної роботи, адже толерантність як якість означає вихованість. Для визначення сутності процесу формування толерантного ставлення учнів початкової школи слід з'ясувати значення такого поняття, як «толерантність».

У цьому контексті вважаємо за доцільне розкрити поняття толерантності, спираючись на новітні довідкові джерела, дисертаційні роботи, наукові статті, монографії тощо. Так, О. Лютко (2014) зазначає, що «толерантність (з лат. *Tolerantia* – терпіння) неоднозначно інтерпретується в різних мовах, культурах, цивілізаціях і часто залежить від історичних традицій та досвіду тих чи інших народів (с. 186). Вчена вказує, що французькою толерантність означає «повагу до свободи іншого», тоді як китайською – «уміння дозволяти, виявляти великодушність». У перекладі з арабської

толерантність означає «терпимість». З огляду на спадщину українського народу, в основі якої – «філософія серця», дослідниця використовує такі поняття, як повага, милосердя і співчуття (Лютко, 2014, с. 186).

Безперечно, ґрунтовне визначення поняття «толерантність» містить «Декларація принципів толерантності» (1995), у якій толерантність визначається як повага, «прийняття та правильне розуміння багатого розмаїття культур нашого світу, наших форм самовираження та способів вияву людської індивідуальності; відкритість, спілкування та свобода думки, совість та переконання; політична та правова необхідність; чеснота, що дає змогу досягти миру та сприяє заміні культури війни культурою миру» (*Декларація Принципів Толерантності*, 1995).

У словниках-довідниках наводяться такі види толерантності: 1) медична (цей аспект пов'язує толерантність із пересадкою органів і тканин, унаслідок чого імунологічний стан, що виникає, не дає організму синтезувати антитіла для відповіді тощо); 2) фізіологічна (здатність організму до перенесення несприятливого впливу різних факторів у середовищі); 3) філософсько-психологічна (терпимість до думок іншої людини, до різних вірувань, до поведінки, що відзначається по-інакшому).

Для нашого дослідження важливим є філософсько-психологічний аспект толерантності, що розглядається в роботах філософів і психологів. Підкреслимо, що структура толерантного ставлення молодших школярів до дітей з особливими освітніми потребами являє собою сукупність таких компонентів, як ціннісний, психолого-емоційний, поведінковий. Загалом ці компоненти охоплюють інформаційну обізнаність з проблемами рівноправності людей з інвалідністю, можливість реагування на них і надання допомоги, знання про моральні цінності й норми спілкування з особами, які мають особливі освітні потреби, як-от: миролюбність, доброзичливість, співпереживання, емпатія, уміння слухати і чути, емоційна стійкість, увічливість, чуйність в поведінці, готовність прийти на допомогу, комунікативність тощо. Наше твердження ґрунтується на дослідженні О. Гриви про структуру толерантності, що містить когнітивний, аксіологічний, інструментальний і якісний складники. Так, щодо когнітивного складника, то вчена обстоює думку, що це знання людини, усвідомлення про різні особливості Іншого, визнання підвищеної конфліктності в сучасному світі, кризи суспільства і соціуму. До аксіологічного складника вчена зараховує ціннісні установки, які передбачають не лише

взаємини, а й цінність кожної людини, цінність культури, паритетність, відповідальність за вчинки і слова, подолання стереотипних думок, запобігання агресії тощо. До інструментального складника, на думку О. Гриви, належить вміння особистості спілкуватися, взаємодіяти, контактувати, здійснювати саморегуляцію та ін. Якісний складник у структурі толерантності охоплює такі особистісні якості, як «терпіння; відсутність тривожності; емпатійність; критичність мислення; когнітивна складність; соціальна гнучкість; соціальна перцепція; емоційна стабільність; самостійність; позитивна самооцінка» (Грива, 2008, с. 14).

Акцентуємо й на дослідженнях, у яких йдеться про межі толерантності. Учені вважають, що практика розвитку толерантного ставлення може бути пов'язана з пасивним сприйняттям цінностей, правил і норм іншої людини, а отже, може бути суперечливою в тому разі, якщо суперечитиме розвитку ідентичності особистості й спільнот загалом. Багато наукової літератури присвячено небезпекам впровадження в життя принципу толерантного ставлення до іншої людини, адже суспільство не може не порушувати норми й цінності людей, які є різноманітними, мають різні погляди на те або інше явище.

Підкреслимо, що найбільш поширеними виявами нетерпимості є зневага людини, глузування з неї, образи та ігнорування, ворожість, переслідування, дискримінація, погрози та залякування. Профілактикою цих негативних явищ, протилежних толерантності, має стати система виховання толерантності, яка має враховувати специфіку зростання дитини в сучасній початковій школі. Основними ідеями, на нашу думку, мають бути такі: визнання кожної особистості унікальним носієм цінностей, організація допомоги в особистісному зростанні, забезпечення культивування психологічного емоційно наповненого позитивного клімату в школі тощо.

Поняття толерантність є доволі широким. Так, О. Грива (2008) вказує на те, що воно в багатьох дослідженнях розглядається як «повага і визнання рівності, відмова від домінування й насильства, визнання багатомірності й різноманітності людської культури, норм та вірувань» (с. 13).

В. Стець (2013), розглядаючи толерантність як феномен, зауважує, що «толерантність набуває особливого значення у зв'язку з вибудовуванням принципово нової для країни соціальної організації, заснованої на плюралізмі та діалогічності» (с. 102). Вчена наголошує на необхідності людини насамперед усвідомити феномен толерантності, адже ця проблема є

спільною для всього суспільства: «Проблема виховання толерантності має об'єднати людей різних, насамперед, фахівців різних напрямів і рівнів – психологів, педагогів, вихователів, філософів, а також представників різних вікових груп (дітей і підлітків, дорослих і молодь)» (с. 108).

Отже, вияв толерантного ставлення до дітей із особливими освітніми потребами означає, з одного боку, дотримання учнем початкової школи власних переконань, а з іншого – визнання ним прав таких дітей.

Своєрідним маніфестом виховної роботи з дітьми є Саламанська Декларація «Про принципи, політику та практичну діяльність у галузі освіти осіб з особливими освітніми потребами» (1994). Так, зокрема, у цьому документі звернено увагу на те, що «кожна дитина має основне право на освіту і повинна мати можливість отримувати й підтримувати прийнятний рівень знань». Згідно з цією Декларацією, необхідно розробити таку систему освіти, яка б враховувала розмаїття потреб дитини, а діти, які мають особливі освітні потреби, могли б отримати рівний «доступ до навчання у звичайних школах, які зобов'язані створити їм умови на основі педагогічних методів, орієнтованих насамперед на дітей для задоволення цих потреб». Важливим є також і положення Декларації про те, що школи, орієнтуючись на інклюзивне навчання, мають орієнтуватися на найбільш ефективні засоби «боротьби із дискримінаційним ставленням, на створення привітної атмосфери в громадах, розбудову інклюзивного суспільства й забезпечення освіти для всіх» (Саламанська Декларація, 1994).

У Саламанській Декларації «Про принципи, політику та практичну діяльність у галузі освіти осіб з особливими освітніми потребами» (1994) розкрито значення терміна «особливі освітні потреби», що «стосується всіх таких дітей та молоді, потреби яких залежать від різних видів особливих освітніх потреб або труднощів, пов'язаних з навчанням» (Саламанська Декларація, 1994). У документі звернено увагу на те, що діти мають труднощі в процесі навчання і мають «спеціальні освітні потреби на деяких етапах свого навчання в школі», і саме для цього адміністративним працівникам, психологам і вчителям у школах слід «шукати шляхи успішного навчання всіх дітей, включаючи дітей, у яких є серйозні порушення розвитку та інвалідність» (Там само).

З погляду педагогіки, однією з умов виховання в учнів початкової школи толерантного ставлення до дітей з особливими освітніми потребами є необхідність створення

толерантного освітнього простору. На нашу думку, важливо схарактеризувати педагогічний процес з позиції виховання в учнів початкової школи толерантного ставлення, розкрити виховні аспекти освітнього процесу в умовах інклюзивної освіти. Так, зокрема, актуальним і досі є дослідження В. Закірової, Е. Мокєєвої, та А. Мусалімової (2015) щодо толерантного педагогічного простору. Вчені підкреслюють, що робота має бути спрямована на формування в учнів початкової школи позиції миру, відмови від насильства. Це може бути ефективним у разі створення умов для спеціально організованого толерантного освітнього простору в школі, що має характеризуватися сформованістю єдиних поглядів на потреби дітей, єдиною системою форм, методів, прийомів і засобів організації діяльності в початковій школі, а також вихованням миролюбності в молодших школярів. Дослідники наголошують на необхідності доброї волі й прагненні подолати конфлікти, що виникають тощо. В. Закірова, Е. Мокєєва, та А. Мусалімова (Моkeyeva, Zakirova, & Masalimova, 2015) підкреслюють, що «толерантний освітній простір початкової школи забезпечує умови ціннісних установок», підтримку сприятливої психологічної атмосфери та позитивний емоційний ефект, а також дає змогу виховувати дітей «у дусі миру» (с. 220).

Отже, на нашу думку, толерантний освітній простір може бути схарактеризований сукупністю специфічних умов для навчання дітей із особливими потребами поруч із всіма молодшими школярами, і в ньому має бути зреалізована творча, паритетна взаємодія, завдяки якій відбувається взаємозбагачення кожного суб'єкта інклюзивної освіти.

Перспективою для розвитку толерантного освітнього простору не є механічна інтеграція дітей із особливими потребами в початкові класи, а культивування цінності кожної особистості, яка збагачує тих, хто зростає разом, змінює оточення через якісні контакти і комунікацію, утворює позицію «освіта для всіх».

Як зауважував В. Бондар (2014), для формування позиції «освіта для всіх» «навчальні заклади повинні адаптувати навчальні програми та плани, методи й форми навчання до індивідуальних освітніх потреб дітей та підлітків з особливими потребами» (с. 14). Водночас, розробляючи індивідуальні навчальні програми для учнів з особливими освітніми потребами, слід «ураховувати час настання інвалідності; характер реакції на інвалідність (емоції, поведінка); важкість порушень (діапазон обмежень); рівень інтелектуального й емоційного розвитку; короткострокові та довгострокові цілі програми; перелік послуг, у яких є потреба; оцінку досягнень. Розробка навчальних програм за своїм змістом обов'язково повинна мати спрямування на загальну програму, що сприятиме в майбутньому подоланню соціальної недостатності дитини, її найбільш позитивній адаптації в суспільстві» (Бондар, 2014, с. 14).

Висновки. Отже, на наше переконання, у молодших школярів щодо дітей із особливими освітніми потребами необхідно сформувати співпереживання, установку на відмову від агресії та насильства, миролюбність тощо. Це допоможе сформувати середовище для інклюзивного навчання, виховати прагнення до позитивного мислення, ефективної та конструктивної взаємодії з дітьми, що мають особливі освітні потреби.

Список використаних джерел

- Бех, І. Д. (2008). *Виховання особистості*: підручник для студ. вищ. навч. закл. Київ: Либідь. 848 с.
- Бондар, В. С. (2014). Проблемні аспекти навчання дітей з особливими освітніми потребами. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей в інтегрованому освітньому середовищі у світлі реалізації Конвенції ООН про права інвалідів*: тези доповідей XIV міжнар. наук-практ. конф. (Київ, 19–20 листопада). Київ. С. 13–14.
- Будяк, Л. В. (2010). *Організаційно-педагогічні умови інклюзивного навчання дітей з порушеннями психофізичного розвитку в загальноосвітній сільській школі*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Інститут спеціальної педагогіки НАПН України, Київ, 23 с.
- Гаяш, О. В. (2014). Співпраця фахівців в інклюзивному навчанні як необхідна передумова забезпечення корекційної спрямованості педагогічної роботи. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей в інтегрованому освітньому середовищі у світлі реалізації Конвенції ООН про права інвалідів*: тези доповідей XIV міжнар. наук-практ. конф. (Київ, 19–20 листопада). Київ. С. 17–18.
- Грива, О. А. (2008). *Толерантність в процесі становлення молоді в умовах полікультурного середовища*.

References

- Beh, I. D. (2008). *Personality education: a textbook for students. higher education institutions*. Kyiv: Lybid. 848 p. [in Ukrainian]
- Bondar, V. S. (2014). Problematic aspects of teaching children with special educational needs. Current problems of teaching and educating people in an integrated educational environment in the light of the implementation of the UN Convention on the Rights of the Disabled: theses of the reports of the XIV International science and practice conf. (Kyiv, November 19–20). Kyiv. P. 13–14. [in Ukrainian]
- Budyak, L. V. (2010). Organizational and pedagogical conditions of inclusive education of children with psychophysical developmental disorders in a general rural school. (Author's thesis. candidate of pedagogic sciences). Institute of Special Pedagogy of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 23 p. [in Ukrainian]
- Gayash, O. V. (2014). Cooperation of specialists in inclusive education as a necessary prerequisite for ensuring corrective orientation of pedagogical work. Current problems of teaching and educating people in an integrated educational environment in the light of the implementation of the UN Convention on the Rights of the Disabled: theses of the reports of the XIV International science practice conf. (Kyiv, November 19–20). Kyiv. P. 17–18. [in Ukrainian]

- (Автореф. дис. д-ра філософ. наук). Ін-т вищ. освіти АПН України, Київ, 32 с.
- Декларація принципів толерантності. (1995). (Утв. Рез. 5.61 генеральної конференції ЮНЕСКО від 16 листопада). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_503#Text.
- Дудченко, В. С. (2008). *Теорії насилля як предмет філософської рефлексії в контексті сучасних цивілізаційних викликів*. (Автореф. дис. канд. філософ. наук). Ін-т вищ. освіти АПН України, Київ, 19 с.
- Ільків, А. В. (2013). *Толерантне спілкування – один із засобів ефективного впливу на особистість*: навч. посіб. Львів: ЛьвДУВС. 159 с.
- Лютко, О. (2014). Толерантність як імператив сучасного виховного процесу. *Нова педагогічна думка*, 1, 184–187.
- Перетяга, Л. Є. (2008). *Дидактичні умови формування полікультурної компетентності молодших школярів*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Харківський нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди, Харків, 23 с.
- Саламанська Декларація «Про принципи, політику та практичну діяльність у галузі освіти осіб з особливими освітніми потребами». (1994). Саламанка, Іспанія (7-10 червня). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-94#Text.
- Стець, В. (2013). Феномен толерантності в сучасному суспільстві. *Людинознавчі Студії*, 28, 101–110.
- Шараф, А. Д. (2011). *Медіасередовище як чинник розвитку комунікативної сфери особистості молодшого школяра*. (Автореф. дис. канд. психол. наук). Одеса, 20 с.
- Шевченко, Ю. М., & Дубяга, С. М. (2010). Лідерські якості майбутнього вчителя у контексті сучасної освіти. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету*, 5, 181–187.
- Shevchenko, Yu., Dubiaha, Sv., Melash, V., Fefilova, T., & Saenko, Yu. (2020). The role of teachers in the organization of inclusive education of primary school pupils. *International Journal of Higher Education*, 9 (7), 207–216.
- Mokeyeva E., Zakirova, V., & Masalimova, A. (2015). Tolerant Pedagogic Space as a Condition of Non-Violence Position Education among Elementary School Pupils. *Review of European Studies*. Vol. 7, No. 4; PP. 216–2020. doi:10.5539/res.v7n4p216.
- Hryva, O. A. (2008). Tolerance in the process of formation of youth in the conditions of a multicultural environment. (Author's thesis. Doctor of Philosophy. Sciences). Institute of higher education of Education APN of Ukraine, Kyiv, 32 c. [in Ukrainian]
- Declaration of principles of tolerance. (1995). (Utv. Res. 5.61 of the UNESCO General Conference dated November 16). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_503#Text. [in Ukrainian]
- Shevchenko, Yu., Dubiaha, Sv., Melash, V., Fefilova, T., & Saenko, Yu. (2020). The role of teachers in the organization of inclusive education of primary school pupils. *International Journal of Higher Education*, 9 (7), 207–216. [in English]
- Dudchenko, V. S. (2008). Theories of nonviolence as a subject of philosophical reflection in the context of modern civilizational challenges. (Author's thesis. Candidate of Philosophical Sciences). Institute of higher education of Education APN of Ukraine, Kyiv, 19 p. [in Ukrainian]
- Ilkiv, A. V. (2013). Tolerant communication is one of the means of effective influence on a person: teacher. manual Lviv: LvDUVS. 159 c. [in Ukrainian]
- Lyutko, O. (2014). Tolerance as an imperative of the modern educational process. *New Pedagogical Thought*, 1, 184–187. [in Ukrainian]
- Mokeyeva E., Zakirova, V., & Masalimova, A. (2015). Tolerant Pedagogic Space as a Condition of Non-Violence Position Education among Elementary School Pupils. *Review of European Studies*. Vol. 7, No. 4; PP. 216–2020. doi:10.5539/res.v7n4p216. [in English]
- Peretyaga, L. E. (2008). Didactic conditions for the formation of multicultural competence of younger schoolchildren. (Author's thesis. candidate of pedagogic sciences). Kharkiv H.S. Skovoroda National Ped. University, Kharkiv, 23 p. [in Ukrainian]
- Salamanca Declaration "On principles, policy and practical activities in the field of education of persons with special educational needs". (1994). Salamanca, Spain (June 7 10). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-94#Text.
- Stets, V. (2013). The phenomenon of tolerance in modern society. *Humanities Studies*, 28, 101–110. [in Ukrainian]
- Sharaf, A. D. (2011). The media environment as a factor in the development of the communicative sphere of the younger schoolboy's personality. (Author's thesis. candidate of psychological sciences). Odessa, 20 p. [in Ukrainian]
- Shevchenko, Yu. M., & Dubyaga, S. M. (2010). Leadership qualities of the future teacher in the context of modern education. *Scientific Bulletin of the Melitopol State Pedagogical University*, 5, 181–187. [in Ukrainian]

Відомості про авторів:

Шевченко Юлія Михайлівна

shevchenko_yuliia@mdpu.org.ua

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького
Наукове Містечко, вулиця, 59, Запоріжжя,
Запорізька обл., 69000, Україна

Дубяга Світлана Миколаївна

svetlana_107@ukr.net

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького
Наукове Містечко, вулиця, 59, Запоріжжя,
Запорізька обл., 69000, Україна

doi: 10.33842/22195203-2022-28-69-74

Матеріал надійшов до редакції 14.03.2022 р.

Прийнято до друку 30.03.2022 р.

Information about the authors:

Shevchenko Yuliia Mykhailivna

shevchenko_yuliia@mdpu.org.ua

Bohdan Khmelnytsky Melitopol
State Pedagogical University
Scientific Town, Street 59, Zaporizhzhia,
Zaporizhzhia region, 69000, Ukraine

Dubiaha Svitlana Mykolaivna

svetlana_107@ukr.net

Bohdan Khmelnytsky Melitopol
State Pedagogical University
Scientific Town, Street 59, Zaporizhzhia,
Zaporizhzhia region, 69000, Ukraine

doi: 10.33842/22195203-2022-28-69-74

Received at the editorial office 14.03.2022.

Accepted for publishing 30.03.2022.